

מנהגנו אנחנו מאבותינו שאין אנו שואלין ברכת השנים בשמונה עשרה כתקנת משנה וגמרא, אלא ב'שומע תפלה' אומרים 'ותן טל ומטר' וכו', והטעם הוא שאנחנו יושבים בארץ שוחה הרים ורששים, לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון, ואבותינו הקדמונים נע"ג על הרוב יושבי צריפים הם כנודע, והגשמים בארץ ההיא סימן קלקול הוא והפילו מיעוטא, אם כן לא רצו אבותינו הראשונים לשאול בברכת השנים כלל, כי איך ישאל המטר בברכת שאלה ולבם מפחד על בתיים ומשכנות מבטחיהם, ונמצא ח"ו כשקרנים בתפלותיהם... וכדי שלא להוציא עצמן מכלל ישראל ראו אבותינו השלומים לקבוע שאלת הגשמים ב'שומע תפלה', וכוונתם בזה להתפלל על שאר הארצות הצריכים למטר כדי לעורם בתפלתם דרך חסידות ואחוה...!

ואולם מנהג זה כבר נתבטל, כפי שכתב רבי יששכר תמר ('עלי תמר' – ירושלמי תענית, מובא במנהגי ישראל שם):

'הנהגה נודעת מאת המופלג הר' יצחק בן הרב שלם שלום ז"ל, הרב בעדן, שבזמן האחרון בטלו המנהג הקדום והתחילו לשאול בברכת השנים, וטעמים ונימוקים עמם, מפני שעכשיו אנשי עדן אינם יושבי צריפים אלא יושבים בבתי אבן חזקים כמו בשאר ארצות. ונוסף לזה כי במרחק של שעות נסיעה במכונית גילו גיאולוגים אדמה פוריה שזורעים אותה ומצמיחה באופן שהגשם היום כבר אינו גורם נזק אלא מביא תועלת לארץ הסמוכה כל כך לעדן, ולפיכך מן הראוי שישראלו ברכת השנים כשאר ארצות...!'

דף יא

'שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם הן מעידין עליו שנאמר כי מלאכיו יצוה לך'. המשך הפסוק לשמך בכל דרכיך. שמירה זו מתפרשת לצדדים; אם האדם טוב ומעשיו ראויים – שומרים אותו המלאכים מכל רע, ואם לאו – שומרים ומפקחים על כל מעשיו כדי להעיד עליהם ולהגידם לבית דין הגדול (עפ"י אבודרהם סדר ברכות השחר).

בענין שני המלאכים המלוים את האדם – ע' בהרחבה בספר מגדים חדשים שבת קיט:

(ע"ב) 'ריש לקיש אמר נקרא חסיד שנאמר גמל נפשו איש חסד ועכר שארו אכזרי'. בפשטות משמע כפרש"י, שבדומה ל'נקרא חוטא' ול'נקרא קדוש' אומר ריש לקיש שהמתענה נקרא 'חסיד', אלא שאין מובן המשך הפסוק המובא בדרשתו, ועכר שארו אכזרי [ומפני זה כנראה דחקו התוס' (וכן ר"ח) לפרש שעל מי שאינו מתענה אמר ריש לקיש שנקרא 'חסיד']. ושמא מדבר בדלא מצי לצעורי נפשיה, הוא הנקרא 'עוכר שארו' (עפ"י מהרש"א; חדושים ובאורים).

'אין תענית צבור בבל אלא תשעה באב בלבד'. הראשונים כתבו (עפ"י רמב"ן וראב"ה. וע' בר"ן ה). בדפי הרי"ף (בהרחבה) בטעם הדבר, שכיון שאין נשיא לא חלה תורת 'תענית ציבור' בגזרתם לפי שהם כיחידים. ולפי זה מתפרש 'אין תענית ציבור בבל' לא רק משום שהגשמים שם מרובים (כדברי התוס') אלא משמיענו הלכה שבהו"ל אין ביד החכמים לקבוע תענית ציבור (עפ"י חדושים ובאורים).

טעם נוסף – ע' בראב"ד, מובא בר"ן. וע' בסמוך במובא מהגר"ד סולוביצ'ק הסבר נוסף, וע"ע בחדושי הנצי"ב כאן ולעיל י.

'יחיד שקיבל עליו תענית, אפילו אכל ושתה כל הלילה למחר הוא מתפלל תפלת תענית'. על שיטת הפוסקים והמנהגים השונים בענין אמירת 'עננו' בתפילת ערבית ושחרית – ע' במובא בשבת כד.

נחלקו הראשונים האם התענית מתחילה בעצם כבר מהלילה (עפ"י רי"ף רש"י ורמב"ן. וע' גם תרומת הדשן קמה קנז), אלא שאין איסור אכילה רק ביום [והרי לאחר שישן אסור באכילה אף בלילה, כדלהלן]. ולפי שיטה

זו, הנוהגים לומר 'עננו' בשחרית אומרים אותה גם בתפלת ערבית, ואעפ"י שהוא אוכל ושותה באותה שעה (ע' או"ח תקס"ג ובהגר"א ומשנ"ב. וכן מנהג בני תימן). ויש אומרים שאין התענית מתחילה אלא ביום (ע' בעל המאור כאן).

[רעק"א ציין לרש"י בשבת שנראה מדבריו שלא גרס 'למחר הוא מתפלל תפלת תענית' (וכן התוס' כאן לא גרסו 'למחר'. הנצי"ב). וע' בתרומת הדשן (קמה) שנראה מפשטות דבריו שכך היתה הגרסה: 'חיד שקיבל עליו תענית למחר – מתפלל תפלת תענית' (כלומר בלילה שלפניו)].

וראה באגרות משה (או"ח ח"א קס"ד וח"ד קי"ב, ב) נפקותא בשאלה זו; האם מנהגי בין המצרים מתחילים מליל י"ז בתמוז או רק ביום. והורה שם להקל בדבר לצורך, כגון לעשות נישואין בליל י"ז בתמוז שחל במוצאי שבת קדש. ע"ש. וכן להסתפר לצורך גדול.

'מתענין לשעות' ונפקא מינה [מלבד תפילת תענית שהוא פועל יוצא, כמשמעות הלשון 'מתענין לשעות ואם השלים מתפלל תפלת תענית' הרי שזה ענין נוסף] שנחשבת זו כ'תענית' שאין יכול לחזור בו מקבלתו, כדין נדרי הקדש (ריטב"א).

צ"ב גם אם אין זו 'תענית' מדוע אין בקבלתו משום נדר מפני שמ"מ מקדש עצמו בפרישה ממאכל. וי"ל אם משום זה, כאשר הדבר מונעו מדבר מצוה או מלימוד וכד' – יכול לחזור בו, שהרי מעתה אין בהימנעותו ממאכל משום מצוה, משא"כ אם בגדר 'תענית' היא, בכל אופן אין יכול לחזור בו.

שיטת ר"ת (ע' תוס' ע"ז לד ד"ה מתענין) שמועילה קבלת תענית בלב, כנדרי הקדש שחלים בלב, כדילפינן מוכל נדיב לב עלות. ויש חולקים וסוברים שצריך אמירה בדוקא (ע' בתוס' רבנו אלחנן שם; חו"מ רי"ב, ה; שו"ת מהרי"ק קסא. וע"ע באריכות ב'שעורים לזכר א"מ' ח"א עמ' עה ואילך).

עוד נחלקו ראשונים האם מועילה תענית שעות רק כאשר לא אכל כל היום, או גם כשאכל כבר, הרי זה מתענה לשעות.

וכן נחלקו האם צריכה תענית שעות קבלה מבעוד יום אתמול כשאר תעניות, או שמא די בקבלה שקיבל לפני שעות התענית. וכן דנו האם צריך קבלה בתפילה דוקא או אפילו בשוק (ע' בכל זה בראשונים כאן ובע"ז לד; רמב"ם וראב"ד תענית א, יג. וע' בית הלוי ח"א מא).

[ותענית חלום אינה צריכה קבלה (ע' משנ"ב תקס"ב ס"ק כו). וכן מבואר ברמ"א (רפ"ח ד) שיש אומרים שהיין שינת הצהרים וחלום לו חלום רע – יתענה מחצי היום עד חצי הלילה. (וע' באור הלכה שם). ומבואר שבתענית חלום יש תענית לשעות, שהרי אין כאן יום שלם, וגם אין צריך קבלה].

מי שקבל עליו תענית לחצי יום, אם מתפלל מנחה בעודו מתענה – יאמר 'עננו' כבכל תענית. ואם אכל קודם, אינו אומר 'עננו'. [מלבד אם היא תענית ציבור, שאז יאמר בתפילה 'ביום צום התענית הזה' (ולא 'ביום צום תעניתנו')] (עפ"י תשובת הגרש"א אויערבך זצ"ל, מובא בהליכות שלמה ח"א טו, ג).

'קנקנים של עובדי כוכבים לאחר י"ב חדש – מותרין' – כתבו הרשב"א (בשו"ת ח"א תקעה) והר"ן (חולין קיא): שישון כלי י"ב חדש לא מצאנוהו אלא בכלי יין, שתשמישם בצונן, אבל שאר איסורים שנתבשלו בכלי – אין מועיל ליישנן יב"ח. ואולם בשו"ת חכם צבי (ע"ה) כתב להקל בזה בדיעבד. ואף כי למעשה נקטו הפוסקים להחמיר, מכל מקום צרפו דעה זו [אשר יש לה מקור גם בדברי הראשונים] לסניף להקל בנסיבות מסוימות, כאשר יש צדדים וספקות נוספים.

ע' פריסת היריעה בשו"ת יביע אומר ח"ז יו"ד י. ושם הורה להקל בהפסד מרובה בכלי פורצלן שנשתמשו בהם לבשר ולחלב, ואח"כ שהו כמה שנים ללא שימוש, שיש להתירם. ולרווחא דמלתא יגעילם ג"פ. (ועיין לו עוד בח"א יו"ד ד. ובשו"ת שבט הלוי ח"ח קפז).

'במה שימש משה שבעת ימי המלואים – בחלוק לבן. רב כהנא מתני: בחלוק לבן שאין בו אימרא'
 – מבואר בספרים הקדושים שבגדי האדם ובפרט בגדי כהונה, מרמזים על תיקון המידות והמעשים [כענין שכתוב (קהלת ט,ח) בכל עת יהיו בגדיך לבנים, ופרש"י דהיינו מעשים טובים].
 ועל דרך זו האימרא שבשפת הבגד מרמזת על העמדת סייגים לשמירה יתרה מכניסת היצר אשר לפתח חטאת רובק, כי על ידי שנכנס מעט ללב האדם, קונה לו מקום שבייתה שם ועלול לקרוע את הבגד כולו [ובמעיל ביחוד שהוא 'כליל תכלת', נאמר שפה יהיה לפיו סביב... לא יקרע]. וסתם בני אדם שאינם שלמים בלבותם, הרי הם צריכים לאחוז לעתים בנטיה קיצונית כדי להרחיק את היצר מעליהם, וכדרך שכתב הרמב"ם ז"ל, ואולם משה רבינו 'איש האלקים' אשר חומר מווכך, דרכו דרך המלך ואינו נצרך להתרחק יתר על המדה בשמירת שפתו וגבולו, ולכן שימש בבגדי לבן שאין בהם אימרא (עפ"י תכלת מרדכי לגאון מבראון, פר' צו ט. וע"ע אהב ישראל סוף תצוה ובלקוטים חדשים שם בסוף שמיני).

'ככתבם וכלשונם'

'אמר ריש לקיש: אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון...'
 'הרי עם הציבור חייבים לשאת בעול, ויעשה כל אחד לפי הבנתו בזה.
 מדברי הגמרא נראה, כי נושא בעול עם הציבור אינו ענין למחשבה והרגשה בלבד. נשיאה בעול מחייבת הנהגה במעשה. וכן מצינו בניחים אבלים ובאבילות עצמה ובביקור חולים. המבקר את החולה צריך לבדוק אם יש לחולה צורך באיזה דבר וכן להתפלל עליו (עי' ביו"ד סי' שלה). לכן הרוצה להתלמד להיות נושא בעול עם חברו יקבע לעצמו איזה מעשה קטן או הנהגה קטנה שע"ז יהיה ממש נושא בעול עמו. חז"ל אמרו על משה רבינו ע"ה שכתוב ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלתם, שלקח מאחד ומשני את משאו ונשא הוא בעצמו. בודאי לגבי צערן של ישראל היתה זו הצלה פורתא ואין בזה כלל הקלת צער הרבים; אבל כוונתו היתה להיות נושא בעול עמהם ולהרגיש בגופו בצערם, ולזה היה ממש נושא בעול אתם. הרי הדרך להיות נושא בעול עם אחרים היא לעשות מעשים שיש בהם נשיאה בעול' (מתוך עלי שור ח"ב עמ' ריא).

'אמר שמואל: כל היושב בתענית נקרא חוטא...'
 'מצאנו שהנזיר נקרא קדוש (במדבר רבה י,כח). ואף על פי כן נקרא חוטא על שציער עצמו מן היין. ושוב, מצד אחד 'עד שאדם מתפלל שיכנסו דברי תורה לתוך גופו, יתפלל שלא יכנסו מעדנים לתוך גופו' (תנא"ר כו. וע' תוס' כתובות קד. ד"ה לא). ומצד שני: 'עתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראתה עינו ולא אבל ממנו' (ירושלמי סוף קידושין). ושוב: רבי נשבע שלא נהנה מהעולם אפילו באצבע קטנה (כתובות קד.), ומצד אחר 'כל היושב בתענית נקרא חוטא' (תענית יא.). ועוד: 'סעודתך שהנאתך ממנה משוך ירך הימנה' (גטין ע). ואף על פי כן: 'זהארץ נתנה לבני אדם' – לאחר ברכה (ברכות לה.). וצריך עיון.

אבל הענין הוא שישנן שתי מדרגות; מי שקרוב להיכשל בתאוות צריך לרחק הנאות העולם הזה, ואפילו רבי חשש לזה. אבל מי שכבר ריחק את התאוות מכל וכל צריך להתקרב אליהן קצת כדי שירגיש ברכה והודאה אל השי"ת על ההנאה שנתן לו. ובכוזרי (גטו) כתב שמי שגדול ושלם יותר ברוחניות הוא נהנה יותר מטעם האכילה. [ונראה שמקורו מסוף מסכת סוטה (מט). 'מיום שחרב בית המקדש ניטל טעם הפירות' וכו']. וטעם הדבר כי דוקא הוא הראוי לזה, כי הוא מסוגל להעמיק יותר בברכתו' (מכתב מאליהו ח"ד עמ' 268).

ע"ע בענין זה בשו"ת חות יאיר קנב (מצוטט בחלקו בסנהדרין נט). ועוד בכללות הענין, ובמה שכתבו התוס' שיתכן שבאותו מעשה יש גם מצוה וגם קצת חטא – ע' במובא בנזיר ג.

'היושב בתענית... נקרא קדוש...' –

'יש אדם שמוחזיק בעובדא אחת בקבע, כמו תענית בכל יום או טבילה בכל יום וכדומה, ובאם לא יעשה דבר זה לפעמים הוא בעיניו כמתעתע, כי כבר נשרש בלבו שעובדא זו מביאה לו היראה והקדושה. ובאמת לא כן הדרך האמיתי, שהרי זה כעובד לעובדא זו. ובאמת שאמרו רז"ל היושב בתענית נקרא קדוש, וכמו כן טבילה מביאה הארה, אך עם כל זאת הכל מה' ופעמים נותן קדושה על ידי תענית, ולפעמים דוקא אם אבל ושתה אז טוב לו, כמו בערב יום כפור. וזהו לא תעשון כן – רצה לומר, דוקא כן. והבן היטב כי זה שורש גדול בעבודת ה'" (נועם מגדים תשא – בשם הרה"ק מלובלין. וכענין הזה מובא בכמה ספרים: ע' משמרת איתמר תשא; מי השלוח; אגרא דכלה ראה, ועוד).

– 'שאלו להבעש"ט מהו עיקר העבודה, הלא אנו יודעים ואבותינו ספרו לנו שבימים קדמונים היו אנשי מעשה מתענים משבת לשבת, ואתם בטלתם את הדבר הזה, שאמרתם שכל אדם שהוא מתענה עתיד ליתן את הדין, שנקרא חוטא שמענה את נפשו – על כן הגידו נא לנו מהו עיקר העבודה. והשיב להם הבעל-שם-טוב, דעתי בזה שיראה אדם להמשיך על עצמו שלשה דברים הללו: היינו אהבת השם יתברך ואהבת ישראל ואהבת התורה, ואין צריך לעשות סיגופים. (עפ"י בוצינא דנהורא דף יז)

(ע"ב) 'כאילו קדוש שרוי בתוך מעיו' –

'איתא בגמרא (ברכות לג.) 'גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות... גדול מקדש שניתן בין שתי אותיות...' ונראה שנוכל לומר שגדולה אכילת ישראל וכל דבר נצרך סייעתא שיהיה כשר לאכילת ישראל ושיבוא הדבר לתוך הקרבים של ישראל, שהקרבים נכתב גם כן בין שתי אותיות שכתוב כי ה' אלקיך בקרבך א-ל גדול ונורא. ו'בקרבת' נקרא קרבים, כמו שכתוב וכל קרבי את שם קדשו, ודרשינן בגמרא על הקרבים. וזה דאיתא בגמרא כאילו קדוש שרוי בתוך מעיו שנאמר בקרבך קדוש (מי השלוח ח"ב עקב. ע"ע ע"ד הסוד בעבודת ישראל לקוטים, תענית). עוד בענין קדוש שרוי בתוך מעיו – ע' תקנת השבין עמ' 110; דובר צדק עמ' 52.

'הא דמצי לצעורי נפשיה הא דלא מצי לצעורי נפשיה' –

'שמעתי מר' משה מלמד מגראניב בשם הר' שלמה, פירוש הגמרא 'הא דמצי לצעורי נפשיה' –

אחר התענית, שלא להרבות באכילה יותר מפעם אחר. והעיד אחד מחברינו ששמע בשם הרב גם כן, כשהרגיש שהוא אוכל אחר התענית יותר מפעם אחר, פסק מלהתענות' (חכם הרוזים בשם הר' פינחס מקוריץ).

עוד בענין היושב בתענית – ע' דובר צדק עמ' 38; תקנת השבין עמ' 135.

'האי בר בי רב דיתיב בתעניתא – ליכול כלבא לשירותיה' –

'... וכן צריך אתה להתרגל במדות טובות, והעיקר מהכעס צריך אתה להתרחק ביותר... וכן צריך אתה להזהר בכבוד אם... ומה שאתה כותב אם צריך אתה להתענות איזה תעניתים – אין כדאי לפניך ולכל אדם שעוסקים בתורה, כי ח"ו בא לידי בטול, ואם אף לא בא לבטול בכמות בא לבטול באיכות, וחז"ל אמרו בתענית שהיושב בתענית נקרא חוטא. וכן לא בכל סיגופים, אלא להרבות בלימוד...' (מתוך אגרת הגר"מ פיינשטיין ז"ל לבנו – אגרות משה יו"ד ח"ג צו,ט).

ע' פרושים ורמזים לליכול כלבא לשירותיה: לקוטי מוהר"ן מ; פתח עינים; מאור ישראל.

'אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד' –

רק שתי תעניות דומות ליום הכפורים: תענית תשעה באב ותענית על הגשמים בארץ ישראל, כשהיא נגזרה בגלל עצירת מטר מוחלטת. אף שגשמים גם הם משמשים יסוד לתענית רגילה, אם כשכונה נשקפת מפאת ריבויים ואם כשמחסור ובצורת נובעים מהפסקתם או מיעוטם, כשלא ירדו גשמים כלל מתחילת העונה או צרת גשמים בא"י הופכת צרה אחרת – צרת הסתר פנים וריחוק שכינה התובעת תענית ציבור גמורה כמו יום הכפורים. ביה"כ ובתענית בגלל עצירת גשמים מוחלטת, סיבת התענית וכן קיומה דומים. בהם, הדבר המיצר אינו חשש רעבון או בצורת כי אם חטא והסתר פנים, ומתחננים אנו בפני הקב"ה שלא יסתיר פניו ממנו. כשגשמים יורדים בעתם מעידים המה על חסד הקב"ה על ישראל, ובמקביל כשאין גשמים, העצירה מעידה על הסתר פנים. לפי השקפת היהדות היסודית, הקב"ה מגלה את אהבתו על ידי נתינת המטר בעתו ואת הסתר פניו כשהמטר נעדר לגמרי.

ברם ביחס לנקודה זו, קיים הבדל יסודי בין ארץ ישראל לחוץ לארץ. שורש החילוק בדברי הגמרא בתענית (י. ארץ ישראל משקה אותה הקב"ה בעצמו וכל העולם כולו על ידי שליח... רק בארץ ישראל מבטאים הגשם והעדרו גילוי אהבה או הסתר פנים. בחוץ לארץ, אין לעצירת גשמים משמעות מיוחדת מעבר לכל צרה והיא נידונית כשאר דברים המצירים'.

(מתוך 'שעורים לזכר א"מ ז"ל' ח"א עמ' קצו)

דף יב

'ופעם אחת חל ט' באב להיות בשבת ודחינוהו לאחר השבת והתענינו בו ולא השלמנוהו מפני שיום טוב שלנו הוא'. מכאן שהמתנדב עצים למערכה אסור לו להתענות [וכן אסור בהספד ובעשיית מלאכה] מן הדין, שהרי אילו היה זה מנהג גרידא, לא היה דוחה את חיוב התענית (עפ"י אבי עזרי (קמא) יום טוב ה, יז. ותמה על המשנה-למלך שנקט בבאור הרמב"ם שאינו אלא מנהג).